

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**НАРИСИ
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
В ДОБУ НЕПУ
(1921-1928 рр.)**

**Колективна монографія в 2-х частинах
Частина 2**

Київ – 2010

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. — Ч 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 382 с.

Книга є першою спробою узагальнення історії повсякденного життя в радянській Україні в роки нової економічної політики. Автори досліджують повсякденне життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства.

Для широкого кола читачів.

Відповідальний редактор – д.і.н. С. В. Кульчицький

Авторський колектив: д.і.н. Ю. П. Волосник, к.і.н. В. В. Головка, д.і.н. М. С. Дорошко, к.і.н. Т. М. Євсєєва, к.і.н. Г. Г. Єфіменко, д.і.н. О. А. Коляструп, д.і.н. С. В. Кульчицький, д.і.н. С. Р. Лях, д.і.н. В. І. Марочко, д.і.н. О. М. Мовчан, к.і.н. В. І. Прилуцький, д.і.н. О. Л. Рябченко, д.і.н. Л. Д. Якубова.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 5 від 28 травня 2009 р.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України
НАН України обов'язкове

ЗМІСТ

Розділ VII.

Повсякденне життя вчителя школи соціального виховання

(Геннадій Єфіменко)

1. До постановки питання	5
2. Соціальне обличчя вчительства УСРР	8
3. Матеріальне становище вчительства	29
4. Громадська робота	47

Розділ VIII.

Нариси студентського життя

1. Повсякденне життя студентів <i>(Віктор Прилуцький)</i>	79
2. Конструювання пролетарської ідентичності <i>(Ольга Рябченко)</i>	107
3. Сміховий контекст студентської повсякденності <i>(Ольга Рябченко)</i>	126

Розділ IX.

Повсякденність поліетнічного українського суспільства

в її етнічному вимірі *(Лариса Якубова)*

1. Вступні зауваження	151
2. Радянізація	155
3. Проблема створення «радянського» способу життя	162
4. Дисбаланс бажаного та досягнутого	170
5. Напрямки і методики більшовицьких перетворень у контексті коренізації	202
6. Мова етнічних громад	211
7. Радянізація: кроки до створення нової ментальності	227
8. Нацменкомуні	243
9. Висновки	254

За політичними настроями, ставленням до більшовицького режиму, різних партій і течій студентство УСРР на початку 20-х років являло собою дуже строкату картину. Як писала комсомольська преса в 1923 р., "скрізь на старших курсах усіх вузів серед учнів є елементи, які... ворожі до радянської влади. Кількість прихильників... буржуазної влади серед них досить значна"¹⁵⁶. Внаслідок чисток, проведених у студентському середовищі, та притоку до вузів досить значної кількості комуністів і комсомольців ситуація почала змінюватися. За підтримки адміністрації комуністичне студентство опанувало в навчальних закладах ключові позиції у студентських організаціях: студкомах, касах взаємодопомоги та ін. Опозиційно налаштовані студенти були виключені з вузів або відійшли від активної участі у громадському житті. Так більшовицьке студентство опанувало вищою школою.

Учні вузів УСРР зробили вагомий внесок у розвиток української культури в 1920-ті рр., процес українізації. Вони проводили широку культурно-масову роботу не тільки у своєму середовищі, але й серед інших верств населення республіки. Студентство стало однією з рушійних сил процесу українізації. Вузівці принесли українську мову в учбові аудиторії та студентські гуртожитки. Вони підтримували М. Хвильового, М. Куліша, неокласиків у їх пошуку свого шляху для новітньої української літератури. Саме ці національно свідомі студенти стали жертвою хвилі репресивних заходів, що прокотилася республікою наприкінці 1920-х рр.

2. Конструювання пролетарської ідентичності

Зміни, що відбувалися в Україні протягом трьох років національно-визвольних змагань, були хоч і короткотерміновими, але масштабними. На студентських лавах залишилися незначна кількість молоді. Наприклад, у Києві у 1920 р., замість 18-20 тисяч студентів, що значилися у списках, можна було знайти лише 4-5 тисяч¹⁵⁷. Студентство не було монолітним як у соціальному, так і у політичному відношеннях, далеко не однотипними були і стратегії поведінки окремих груп студентів тих років — співучасників, свідків і невірних заручників великих драм.

Кожен студент 1920-х рр. мав свій шлях до вищої школи, свою біографічну стратегію, свої життєві плани і мрії. Багато із них потім увійшли до нової радянської еліти. Тому зрозуміти психологію і спосіб життя студентів тих років означає суттєво наблизитися до розуміння ментальних особливостей радянської епохи.

Документи дозволяють на конкретних прикладах окреслити основні контури "доріг і роздоріж" молодих людей, яким випало навчатися в

"переломний період", побачити в них активних суб'єктів історії, реконструювати позиції та сприйняття реформ в системі освіти різними категоріями студентства. Не все "старе студентство" відправилося у складі армій — УНР чи Білої в еміграцію. Не всі були розстріляні і заарештовані в дні червоного або білого терору. Частина студентів, як уже відмічалось вище, залишилася на студентській лаві, а частина повернулася до неї, впливаючи на формування вже нового студентства, яке почало визначати себе як "пролетарське".

Нестабільність державної освітньої політики, повсякденна присутність і вплив державних інтересів та її представників на ситуацію у вищій школі, зумовили необхідність не лише вибору життєвої стратегії, а й пошук шляхів адаптації усіх категорій молоді до нових вимог. Нова влада поставила досить жорсткі вимоги до соціального складу студентства. Було сплановано ряд заходів, втілення яких в життя мало привести до зростання кількості вихідців із робітників і селян у ВНЗ.

Держава створювала образ "нового" студента, який впливав на конструювання студентами зміненої соціальної ідентичності. В основу ідейної схеми цього образу було закладено твердження, що найбажанішим студентом у пролетарській державі міг бути лише пролетар як за своїм походженням, так і за своєю сутністю¹⁵⁸. У пролетарських студентах, робітфаківцях, в майбутніх "червоних командирах соціалістичного виробництва" керівництво НКО бачило "нових людей", наочне втілення "соціалістичного типу особистості". Останнім часом дослідники почали звертати увагу на витoki концепції "нової людини", що була смисловим стержнем виховної системи радянського суспільства¹⁵⁹.

Образ "нового радянського" студента, створений керманічами республіки, був підхоплений публіцистикою і літературою, які довершували формування визначених стереотипів його сприйняття. Перетворившись на кліше, цей образ випереджав реальність, впливаючи як на конструювання студентами нової соціальної ідентичності, так і на сприйняття його громадськістю. Формування позитивного образу "нового радянського студента" мало чітко виражене ідеологічне навантаження. Підтримка в масах саме такої ілюзії була першочерговим завданням державного апарату.

Молодь 1920-х рр. використовувала різноманітні стратегії поведінки для того, щоб відповідати такому образу і тим самим мати можливість отримати вищу освіту і більш-менш вдало інтегруватися в радянське суспільство. Самими студентами у відповідності зі звичинами державної освітньої політики конструювалися гарантії, які дозволяли пристосуватися до нових умов. Ці гарантії ніхто не визначав зверху: протягом вказаного періоду вони весь час мінялися, оскільки студентське середовище характеризувалося як "дрібнобуржуазне".

Необхідність застосування категорії "пролетар" до своєї біографії не залежала ні від самоусвідомлення індивіда, ні від його попереднього статусу. Це скоріш визначалось спробою знайти своє місце в тогочасному соціумі і конкретною ситуацією, яка вимагала забувати своє походження чи навпаки. Як відмічають дослідники, протягом 1920-х років поняття "пролетар" залишалося вигідно невизначеним¹⁶⁰. Досить важко сказати, що означало ним бути і залишатися: походити із робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи "свідомість робітника". Тож людська свідомість миттєво реагувала на запити нової влади. Пролетарська ідентичність конструювалася різними шляхами.

Робітничо-селянське походження стало однією із гарантій отримання освіти, хоч і воно не завжди допомагало закінчити ВНЗ. Анкети, які заповнювали студенти при вступі, свідчать, що робітниками вважалися не лише за фактом народження в робітничій сім'ї. Необхідний для вступу робітничий стаж можна було отримати, попрацювавши рік-два на виробництві. Найчастіше пролетарський статус студента мала підтвердити путівка, що видавалася партійними, комсомольськими чи профспілковими організаціями. Досить часто користувалися змішаними критеріями — походження і стаж. Невизначеність критеріїв призводила до того, що під час чисток, перереєстрацій чи соціально — академічних перевірок "пролетарські" студенти легко ставали "соціально-ворожими елементами".

Незважаючи на те, що до соціального складу студентства ставилися досить жорсткі умови, значна частина вихідців із колишніх привілейованих класів змогла вступати до ВНЗ. У житті радянських громадян велику роль відігравала анкета. Питань була солідна кількість і вони будувалися так, щоб молодь могла довести відданість радянській владі. Найбільш важливою в ті часи вважалася позиція "Ваше соціальне походження". Лише в наступному десятилітті разом з нею в дужках з'явилося уточнення — "колишній стан батьків". Тому, як згадував С. Голіцин, молодь без вагань відповідала: "отец служащий, мать домашняя хозяйка"^{*161}. Особисту історію потрібно було пристосувати до вимог нової державної ідеології, а свої біографічні дані потрібно було розмістити так, щоб потаємне не стало явним. Від такої майстерності залежала не лише можливість отримання освіти, але і життя людини, бо дискредитує епізод був присутнім у біографії майже кожної людини. В лояльній до радянської влади сім'ї міг знайтися родич: емігрант чи "буржуй", куркуль чи депортований, соціально-небезпечний чи нетрудо-

* Тут і далі цитати подано мовою оригіналу зі збереженням стилю, лексики, орфографії і пунктуації.

вий елемент, тобто такий, про кого непотрібно було згадувати в анкетах, що заповнювалися на всіх етапах життєвого шляху.

Такі анкети досить часто і без особливих докорів сумління підроблялися. До навчальних закладів вступали діти із так званих "соціально ворожих" родин. Зокрема, в графі "соціальне походження" ставилася професія батьків, часто можна було зустріти відповіді досить туманні, які не розкривали суті питання, а нерідко й брехливі: "батьки — службовці, померли", "зв'язку з батьком не маю". Наприклад, студентка Київського ІНО О. Кучеревська в своїй анкеті написала: "вільна професія, столярує і працює на городі" в той час, коли батько її був священиком¹⁶². "В цілому всі ми були пролетарське студентство, — відмічає Д. Гуменна, — але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, незаможні, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався"¹⁶³.

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати спеціальність і влаштувати своє життя спонукала багатьох здобути фальшиві документи. Студент Харківського технологічного інституту М. Москвін у спогадах відверто написав: "поставив не одну бутылку самогонки сельским вождям, я добился от них документов, удостоверявших мою бедность, пролетарское происхождение и прочее...". Далі: "при поступлении в Харьковский технологический институт моя биография была заверена многочисленными органами власти и подкреплена вполне подлинными документами: отец — железнодорожный рабочий, инвалид, пенсионер; я работал у столяра шесть лет..."¹⁶⁴ Дійсно, це незаперечний факт, що необхідні для вступу у ВНЗ метрики можна було дістати по знайомству чи за хабар, навіть пісенька з'явилася:

Дайте мне за рубль за двадцать —
Папу от станка, папу от станка ...¹⁶⁵

Практика соціального маскуванню була розповсюдженою. Вона розпочалася відразу ж після запровадження політики пролетаризації. Але відразу почалося й викриття фальшивок. Наприклад, 25 серпня 1922 р. до Полтавського губпрофосу надійшов лист від заступника голови Ваці — Марківського сільського КНС, в якому повідомлялося, що направлений на навчання до робітфаку Харківського сільськогосподарського інституту за відрядженням повітового КНС Федір Садовий "членом комнезаму не являється і належить до заможного класу. А за політичними поглядами належить до антирадянської групи в часи Гетьманщини і Денікіна: за перших був у "вільному козацтві", що, на мою думку, має бути перешкодою для вступу у пролетарський ВНЗ"¹⁶⁶. Документи ж Ф. Садовому, як члену КНС, були видані Нікольським волосним виконавчим комітетом.

Багато громадян користувалися своїми зв'язками з представниками влади. Таких комуністів називали в ті часи "ручними". Академік Д. Ліхачов згадує, що записочки і рекомендації від впливових осіб мали у той період велике значення, що "такую записочку, стыдно признаться, отец мне добыл, и она сыграла известную роль при моём поступлении"¹⁶⁷. В архівах зберігається немало записок до відповідальних радянських керівників з проханням допомогти отримати необхідні документи для вступу тієї чи іншої особи до інституту, як наприклад: "Т. Касьян. Посылаю тебе т. Харченко... о котором я говорил. Направь его куда следует, снабдивши соответствующими шпаргалами..."¹⁶⁸.

Представники влади самі порушували норми, встановлені для вступу до ВНЗ, називаючи відрядження радянських організацій "шпаргалами". В результаті, як і багато інших молодих людей, Д. Харченко, отримав необхідну посвідку для вступу у Київський ІНО і став його студентом у 1922 р. Подальша доля цього юнака уже залежала не стільки від успіхів у навчанні і громадської позиції, скільки від того, викриють чи ні його істинне походження. Одних викривали, іншим вдавалося закінчити інститут. Студента Харківського технологічного інституту В. Бобовича виключили за те, що вступив "за фальшивими документами, які видали знайомі батьку", що було засвідчено Бахчисарайським райвиконкомом¹⁶⁹. Досить часто документи, які засвідчували "потрібне" соціальне походження, видавали комуністи і комсомольці на місцях, знаючи істинне походження людини. І не у кожному випадку за них давали хабара. Інколи це робилося із співчуття до людини, доля якої залежала від такої довідки. Тим більше, коли ця людина багато років доводила відданість новій владі, активно працюючи в радянських установах. Студент Харківського музично-драматичного інституту П. Голуб на комісії відмічав, що в місцевому осередку, коли видавали необхідні для вступу довідки, знали про нього і про походження його батьків і що "документи я збирав навмисно. Братів весь час переслідували і вони змушені були екстерном закінчувати виші"¹⁷⁰. Письменниця Докія Гуменна також згадує, що мала посвідку члена комнезаму. "Дав її мені Саша Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові. ... Я ніколи ногою не ступила в цей комітет і в вічі не бачила жадного жашківського незаможника",¹⁷¹ але щороку перед кожною чисткою у Київському ІНО їй "приходила поштою з Жашкова нова картка, без супровідного листа, але з новими датами... [посвідки] мали магічну властивість: автоматично переводили через чистки і давали харчову картку до їдальні АРА"¹⁷².

Довідки різноманітних організацій, які засвідчували потрібне походження і лояльність кандидата до радянської влади, були не просто звичайними посвідченнями про відрядження на навчання. Як відмічає

А. Рожков, вони були рівнозначними поняттю "путівка в життя" і означали поворотний момент в біографії молодого людини, що відкривало для неї шлях до вертикальної соціальної мобільності, до кар'єри радянського спеціаліста¹⁷³. Тому молодь чи їхні батьки намагалися дістати їх, не задумуючись про можливі наслідки. Кожний, хто мав якесь відношення до "чужого класу", в будь-який момент міг бути позбавлений всього досягнутого в житті, навіть ціною неймовірних зусиль чи відмови від батьків. Остання стала звичним явищем, газети постійно друкували оголошення про відмову, що зовсім не говорило про щирість таких дій, оскільки багатьох студентів звинувачували у підтримці контактів із батьками.

Багато відряджень до навчальних закладів було видано червоноармійцям, походження яких ніхто не з'ясовував. Частина студентів приходила до інститутів через виробництво, пропрацювавши на заводах чи фабриках пару років і отримавши необхідний "стаж" і новий соціальний статус — службовця чи робітника, а разом з ним відрядження на навчання, у тому числі і на робітфак. У липні 1924 р. інспектури народної освіти округів отримали вказівку особливу увагу звертати на комплектування робітфаків: "Стежити пильно, щоб потрапляли туди виключно робітники і селяни, з великим виробничим та громадським стажем"¹⁷⁴. Але все одно вони потрапляли. У січні 1929 року розгорілася велика дискусія стосовно студентки 4 курсу робітфаку Харківського ІНО Г. Михайловської, яку було виключено за "приховання соціального стану та за те, що вона не має відповідного робітничого та селянського стажу"¹⁷⁵. Вона дійсно приховала своє походження, сподіваючись, що її робота в сільській школі і членство матері в КНС допоможуть отримати освіту. Але на першому ж тижні занять її земляки почали доводити, що Ганна не має права вчитися. У грудні 1928 року до правління ХІНО прийшло повідомлення від інспектури Куп'янської округи про те, що "Михайловська Ганна Антонівна дочка дяка і що батько її втік з білими"¹⁷⁶. Декан робітфаку Г. Берас доводив, що ця дівчина не має права навчатися не лише через невідповідне походження, а й через відсутність робітничого чи селянського стажу, Центральна комісія у студентських справах її поновлювала. Нарешті, справу вирішили в Управлінні профосвіти, звідки до ректора ХІНО надійшла вказівка: "Пропоную негайно виконати постанову Центральної студентської комісії при НКО про поновлення гр. Михайловської Г. в правах студентки робітфаку. Стипендії не позбавляти. Про виконання повідомити"¹⁷⁷.

Чи не іронія долі, що саме через робітничі факультети, незважаючи на вказівки НКО про перевірку окружними контрольними комісіями всіх відряджених у ВНЗ, нащадки "соціально ворожих" класів могли легко потрапити до ВНЗ! Так і з'являлися у статистиці необхідні цифри, які

засвідчували "робітничо-селянське походження" та відсоток пролетаризації вищої школи. Крім того, при наведенні статистичних даних щодо пролетаризації ВНЗ, потрібно враховувати той факт, що звіти навчальних закладів не дають нам реальної статистики, оскільки поняття "соціальне походження" у більшості випадків замінено на поняття "соціальне положення".

Населення пристосовувалося до вигідного "класу", перетворюючи біографічну інформацію потрібним чином, на відміну від стратифікаційної політики, яку проводила радянська влада в перші десятиліття. Її сутність досить влучно розкриває поняття "приписування до класу", запропоноване американською дослідницею Ш. Фітцпатрик¹⁷⁸, яка вказує на те, що після 1917 р. представники всіх верств населення були "приписані" державою до якогось "класу". Приписані до класу, який отримав назву "буржуазний" (так звані "колишні люди" — поміщики, чиновники, офіцери царської і білої армій, купці, священики тощо), вимушені були інтегруватися в радянське суспільство в умовах дискримінації. Для отримання освіти вони всіма можливими для них шляхами намагалися отримати документи, які засвідчували пролетарське чи селянське походження, особливо великою виявилась серед них кількість так званих "службовців" чи вихідців із них.

Якщо проаналізувати динаміку всіх студентів, вихідців із цієї категорії, то виявляється, що протягом 1920-х рр., незважаючи на політику пролетаризації, їхня кількість у ВНЗ України або залишається стабільною (у технічних у 1923/24 н.р. їх було 28,0%, а у 1926/27 — 29,6%, у сільсько-господарських відповідно 22,7% і 25,0%), або має тенденцію до зростання (у медичних інститутах у 1923/24 н.р. службовців нараховувалось 54,9%, а у 1926/27 — 69,3%, у педагогічних відповідно 28,7% і 46,2%, у мистецьких — 45,4% і 63,1%)¹⁷⁹. Але встановити, ким була насправді основна маса цих "службовців", в дійсності нереально. Тому зауваження К. Попова стосовно ступеня пролетаризації ВНЗ "надо иметь ввиду, что среди этих рабочих и крестьян есть далеко не настоящие пролетарии, и далеко не настоящие крестьяне"¹⁸⁰ справедливі і разом з різноманітними його — документами свідчать про те, що реально вихідців із "колишніх" серед студентів було значно більше. Вони намагалися приховати своє походження для того, щоб мати можливість навчатися. "Я був студент і хотів учитися, — пригадував Ю. Шевельов. ... Я не розумів зв'язку явищ і тому не хотів до них втручатися. Я жив під страхом, що можуть викрити моє приховуване "соціальне походження" з усіма його катастрофічними наслідками..."¹⁸¹.

Допомагали виявляти "соціально — ворожих" студентів загони "легкої кавалерії" — "особый тип летучего "неофициального" контролю", спеціальні групи комсомольців, які повинні були "влезть в самое сердце

злоупотреблений... застать врага на месте преступления..."¹⁸² Саме так визначив їхнє призначення ініціатор створення цього масового руху М. Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. Результати ж роботи "легкої кавалерії" викликали шок у академічному середовищі. Акад. С. Єфремов записав у своєму щоденнику враження про її "роботу": "А в Києві по школах заведено "легку кавалерію". Це засоби комсомолії, що ставить собі завданням шпionаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть "заява", а не "донос" — слів бояться. Легко зрозуміти, що може така "легка кавалерія" з таких "многонадійних" юнаків накоїти. Вже по газетах трапляються наслідки наскоків їхніх. Вже дійшло, кажуть, навіть аж до конфліктів поміж "легкою кавалерією" та комсомольцями по тих школах, на які зроблено "лихие набеги". Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати"¹⁸³.

Ватаги "легкої кавалерії" створювалися при бюро ЛКСМУ кожного ВНЗ для "виявлення соціального стану студентства". Представництво від "легкої кавалерії" було обов'язковим під час роботи різноманітних комісій, а особливо коли мова йшла про чистки студентського складу. Часто саме до неї пильні прихильники "чистоти" студентських лав надавали різного роду свідчення про "непідходящих типів". "Недріманні очі" засипали листами — доносами і інші інстанції, особливо комісії з перереєстрації студентів, бо не могли змиритися з тим, що рядом з ними могли знаходитися люди з іншого соціального середовища — "замасковані вороги", "яких і близько до вузів не треба допускати". Особливості лексики і стиля таких доносів, сумбурність викладення фактів, наявні протиріччя не лише надзвичайно цікаві, але і досить важливі з точки зору відтворення психологічної атмосфери тих років. Наприклад, група робітників міста Жмеринки повідомляла: "Извещаем, что в городе Харькове занимается в одном из учебных заведений сын бывшего буржуа под названием Люлькин Иосиф Аронович ... и такой элемент занимает место в учебном заведении где мог бы заниматься сын рабочего и крестьянина. А поэтому убедительно просим Наркомпрос расследовать данного гр-нина и проверить наши данные и таких элементов гнать в три шеи из советских учебных заведений. Отец Люлькина уже помер, но его мать живёт в Жмеринке"¹⁸⁴.

Часто такі свідчення були брехливими. Так, студенту третього курсу Київського інституту народного господарства М. Грушкіну довелося збирати довідки для відновлення його в складі студентів лише тому, що його однокурсник А. Костоглодов — комсомолец і кандидат в члени КП(б)У, мав з ним особисті порахунки через кохання до дівчини, з

приводу чого вони вже виясняли стосунки за допомогою зброї. Коли це не допомогло, невдаха спробував перевірений метод — якщо й не виключать, то нерви потріпають обов'язково! Це йому вдалося, справа розглядалася півроку і дійшла до Центральної комісії, де й виявилось, що батько М. Грушкіна ніколи не служив у поліції, охранці і жандармерії і "куркулем" ніколи не був¹⁸⁵.

Це був чудовий метод позбавитися конкурента для задоволення будь-якої своєї потреби чи просто нездорових амбіцій. Затуманювали голову чийсь успіхи, чи житлова площа. В хід йшов підкуп та інші методи, а страждали часом просто добрі люди, яким потім було досить важко протистояти цьому помутнінню людського розуму. Інколи вдавалося довести свою непричетність до наклепу, але скільки це коштувало часу і нервів!

Приховування "ворожого" походження розглядалося як тяжкий злочин. В інститутах навіть проводилися спеціальні тижні самовикриття, а тим, хто добровільно розповість про своє минуле, обіцяли можливість продовжити навчання. В ці обіцянки не дуже вірили, зважаючи на гіркий досвід тих, хто повірив. Як правило, прямо вказувала на своє соціальне походження та молодь, яка мала заслуги перед радянською владою, наприклад, перебувала в рядах Червоної армії, звідки й була відряджена до інститутів. Так, А. Дольський, прослуживши добровільно з 1919 по 1923 рр., не приховуючи свого народження в родині священика, був відряджений на робітфак в Одесу, після закінчення якого правління рекомендувало його з позитивною характеристикою до військово-медичної академії¹⁸⁶. Але вже з першого курсу його виключили "за зв'язок з батьком-попом". Сам А. Дольський писав: "с того момента, как узнали о моём социальном происхождении, некоторые не в меру досужие, сочли своим долгом выгнать меня из вуза, ища причин к этому, выискивая их где только возможно ... плохого ничего я не сделал, а если родился от таких родителей ... просить прощения за это у косившегося на меня студента не буду..."¹⁸⁷.

Людину переслідувало її походження, навіть якщо батьків уже давно не було в живих. Серце не здригнулося виключити із п'ятого курсу студентку Київського медичного інституту П. Барську, яка у ранньому дитинстві залишилася сиротою, але мала нещастя народитися у родині міщан: "Целым рядом невероятных лишений я сама пробивала себе путь к образованию, некому было заботиться о моём среднем и даже низшем образовании; только на 32 году своей жизни я выдержала экзамен за 4 кл. при Киевской Ольгинской гимназии, а 35-ти лет выдержала экзамен за 8 классов при Киевской 8 гимназии. В 1920 г. по личному заявлению поступила в КМИ..."¹⁸⁸. Губернська комісія 13 грудня 1924 р. підтвердила постанову про виключення "як антирадянський елемент", а ще через місяць постановила: "Не заперечувати проти вступу до іншого інституту"¹⁸⁹.

Звичайно ж, це було лицемірство, оскільки після "чистки" до всіх ВНЗ під грифом "секретно" розсилалися списки осіб, які не пройшли перереєстрацію. Наприклад, Кубансько-Чорноморський відділ народної освіти отримав у серпні 1923 р. від Головпрофосу України список 70 студентів Харківського технологічного інституту, які були виключені в результаті перереєстрації 3 березня і 2 травня 1923 р. з пропозицією "перерахованих в ньому осіб до вузів не приймати"¹⁹⁰.

Тому вихідці із колишніх привілейованих шарів суспільства намагалися всіма можливими засобами приховати своє істинне соціальне походження. "Продолжая образование, — писала студентка 5 курсу Київського медичного інституту, — я всё время терзалась мыслью о том, что двери школы будут передо мной закрыты, если только станет известно о бывшем состоянии"¹⁹¹. Наведені факти були типовими, тому не враховувати їх при наведенні даних про соціальний склад студентства сьогодні неможливо.

Партійні організації ВНЗ всіма можливими методами намагалися виявити "соціально-ворожих" серед студентства і дізнатися про їхні політичні уподобання. З цією метою в студентське середовище упроваджувалися спеціальні представники ОДПУ, котрі мали відслідковувати настрої студентства і передавати відповідним органам інформацію. Про це свідчать різноманітні документи. Наприклад, на ім'я голови Полтавського губернського чека 3 лютого 1921 р. під грифом "секретно" надійшло прохання від губернського відділу народної освіти провести як студента такого представника в зв'язку з тим, що склад "студентів Полтавського історико-філологічного факультету в політичному відношенні і в відношенні виконання декретів і розпоряджень радянської влади потребує в інтересах радянської влади присутності серед студентів постійного представника губчека"¹⁹². Такі представники могли мати навіть "соціально-вороже" походження. Наприклад, коли у 1924 р. із Вищого ІНО було виключено в результаті соціально-академічної перевірки студента М. Шелудченка, який походив із родини священика, то до Київської губернської комісії з соціально-академічної перевірки студентів надійшов спеціальний лист під грифом "цілком таємно" від начальника Київського губернського відділу ОДПУ Іванова, в якому повідомлялося, що "Киевский отдел ОГПУ просит восстановить выше-названного, так как он является секретным сотрудником кг ОГПУ и оставление его студентом ВІНО необходимо в интересах работы"¹⁹³.

Відомий український поет Тодось Осьмачка також згадує про таких студентів: " ... ще будши студентами ВІНО, ми проходили з Косинкою [Косинка (Стрілець) Григорій Михайлович — відомий український новеліст — О. Р.] коридором інституту, і враз він мене штовхає таємничо ліктем і шепоче: — поглянь праворуч... Дивлюся. Переходить нам шлях наскоси студент в однострої червоноармійця з планшеткою на ремінці

через плече... — "Сек...". Це значить — поміж студентський шпигун. ... в нього в планшетці списки неблагонадійних студентів... Він, кажуть, з нею і спить..."¹⁹⁴. Стурбований антирадянськими політичними уподобаннями студентів, які у 1924 р. закінчили Полтавський ІНО і мали бути направлені на стажування, партійний осередок цього інституту, не маючи формальних мотивів не допустити їх до практики, склав і відправив до відділу освіти список випускників з політичною характеристикою на кожного. Наведемо один з таких списків: "1. Вербицька Наталія — з монархічними нахилами, але працююча; 2. Тікціна Елеонора — радянська вчителька — буде; 3. Жигало Сергій — з українськими шовіністичними переконаннями, історію культури та літератури трактує в ідеалістичному висвітленні з примішкою українського націоналізму. Петлюрівський характер. Освіту отримав як "науку для науки"; 4. Литвиненко Володимир — син кустаря. По фаху культурознавець. Дає освітлення історичному процесові ідеалістичне, з додатком шовінізму. Був зв'язаний з УКП. 5. Трохіменко Марія — пролетаризована міщанка, ідеологічно і матеріально. Член ленінського гуртка; 6. Романовський Олександр — монархіст, розвинений; 7. Кібкало Марія — не виявилась; 8. Добровольська Ольга — з монархістськими напрямками; 9. Сидорук Сергій — із дворян, розвинений, обережний, не радянський елемент; 10. Ігнат'єв Євген — за переконаннями елемент, чужий для Радянської влади. Трактує історичний процес в ідеалістичному висвітленні. Син великого куркуля, що в часи військового комунізму втік з села в Полтаву; 11. Хоменко Яків — радянський вчитель; 12. Фінклер Ольга — радянська вчителька; 13. Лісовська Єлизавета — [характеристика відсутня — О. Р.]"¹⁹⁵. Із 13 стажистів лише три, на думку партосередку Полтавського ІНО, могли бути відданими ідеям пролетаріату вихователями підростаючого покоління. Враховуючи, що всі ці студенти вступали до інституту уже після запровадження політики пролетаризації, можна з впевненістю говорити про те, що існувало багато шляхів для вступу до ВНЗ дітям тих категорій населення, які були "приписані до класу", що іменувався "буржуазією".

У ВНЗ протягом 1920-х рр. проводилася систематична робота з метою очищення студентських рядів як від академічно невстигаючих (у цей період їх називали "академічним баластом"), так і від "соціально — ворожих елементів". Але навіть у політичних звітах можна зустріти твердження, що соціально-академічні перевірки, чистки і перереєстрації не могли дати таких результатів, які б змогли змінити "фізіономію складу студентства"¹⁹⁶. Факти також вказують на те, що переважна більшість "вичищених", у тому числі і з "соціально-ворожим" походженням, близько двох років оббиваючи владні пороги та засипаючи відповідні інстанції різноманітними довідками і листами, все ж таки добивалась відновлення. Клопоталися за своїх студен-

тів і професори. Так, студентку Київського ІНО К. Сингаєвську було поновлено у правах саме завдяки клопотанню проф. І. Шмальгаузена, який писав, що "успішність її занять по зоології спонукає мене клопотатися про її відновлення в числі студентів КІНО, оскільки, якби у неї навіть і були якісь хвости з інших предметів, то вони з надлишком перекриваються її досягненнями в галузі зоології"¹⁹⁷. Окремі студенти чи їхні родичі у пошуках правди зверталися навіть до Н. Крупської чи до наркома освіти РСФРР А. Луначарського. Намагаючись допомогти уповноваженому Одеського окружного відділу ОДПУ Слиняву, брата якого виключили із інституту, Луначарський звернувся до наркома освіти УСРР М. Скрипника: "... Я думаю, что здесь действительно устроено безобразие. Не говоря уже о том, что крайне спорно положение, будто бы можно вычистить человека, переходящего на третий курс, только потому, что он назвал своего отца мелким торговцем, в то время как его[,] пожалуй[,] надо назвать средним, нельзя же не принять во внимание, что с отцом этим связи у студента нет, что семья его коммунистическая, что брат, который помогает и руководит им в жизни[,] видный работник ОГПУ. Если мы будем бить по таким семьям за их отцов, то это чёрт знает что. Я думаю, что Вам надо вмешаться в это дело..."¹⁹⁸ До нас дійшла достатня кількість як аналогічних клопотань, так і інших довідок, наданих студентами до різних інстанцій, які дозволяють говорити про поновлення у складі студентів переважної більшості виключених, у тому числі і осіб "непролетарського" походження. Тому головне призначення перереєстрацій ми бачимо не лише в виключенні "соціально-ворожих елементів" (виключалися і "пролетарі" з досить добрими показниками успішності), а і в іншому — в психологічному тиску, в залякуванні студентів, оскільки тих, кого залишали у ВНЗ, такі заходи заставляли не лише покращувати академічну успішність, а й втягуватися у громадську роботу¹⁹⁹ чи просто симулювати її, що академік Ю. Шевельов назвав наукою "нікому не шкідливого пристосування до радянських вимог"²⁰⁰. Це був метод морального пресингу, надійний спосіб подолання відкритого опору студентів і виховання єдино вірного світогляду без будь-яких проявів власної ініціативи у майбутніх будівників нового суспільства. Саме в цьому вбачали трагізм становища студентства радянської України закордонні сучасники: "Голодний, придушений раб, серед нелюдських умов життя, серед отруюче впливаючих прикладів деморалізації індивідуума ... не може творити іншої ідеології, ніж рабської, що змістом своїм має заховану в середині помсту... чи ідеології вічної покірливості дужчому"²⁰¹.

Таким чином, немало "колишніх" було вичищено під час різноманітних чисток. Але багатьом, нерідко завдячуючи саме імітуванню "пролетарського" походження, вдалося закінчити вищі школи і більш чи менш

вдало інтегруватися до нового суспільства. Серед таких можна назвати відому дитячу письменницю Н. Забілу, академіків Ю. Шевельова, Д. Ліхачова, професора Ю. Юркевича та багато інших.

Важливим кроком для закінчення ВНЗ мало стати збереження так званої "пролетарської" ідентичності. Одними із головних її критеріїв можна вважати зовнішній вигляд, одяг, мову і громадську активність студентства. Кожна історична епоха намагається "записати закон" часу, символічний соціальний код на тілі людини. Одяг — яскравий вияв запису такого типу²⁰². Мистецтвознавці відмічають, що одяг у 1920-ті рр. отримав функцію зробити людину непримітною, розчинити її в натовпі, підкреслити лояльність його власника до нової влади: "Время сформировало свой эстетический тип предельной функциональности и предельного аскетизма, при котором всё, что напоминало об ушедшей, насильственно откинутой бытовой культуре, воспринималось как враждебное, идеологически чуждое"²⁰³. Це було досить принциповим питанням протягом 1920-х рр. У студентському середовищі (це характерно для всіх ВНЗ) в одязі була несамовита мішанина. У цей період до старих студентських лав долучилися значні групи селянської, робітничої, комсомольської і військової молоді, яка своїм одягом внесла разючий дисонанс в усталені студентські уніформи. "Кожушки всіх кольорів, свитки, чемерки, смушкові високі й притоптані шапки, будьонівки з гострим однорогом, низенькі кубанські шапки, солдатські шинелі, галіфе... ось тільки опережи їх кулеметними стрічками, дай у руки рушниці — вже знов військо "на фронтах революції",²⁰⁴ згадує свої студентські роки в Київському ІНО Д. Гуменна. Теж саме знаходимо у спогадах іншого студента цього інституту — М. Шеремета: "Переважали солдатські шинелі, френчі, галіфе. Влітку сорочки з відкритим коміром, толстовки"²⁰⁵. В унісон їм говорять інші — академік І. Буланкін, студентські роки якого пройшли в Харківському ІНО,²⁰⁶ доктор медичних наук, професор О. Фуголь, яка була студенткою Харківського медичного інституту. Вона підкреслює, що деякі жінки тоді також носили шинелі і шкіряні куртки. "Но тогда этим даже немножко щеголяли, хотя другого у нас ничего не было, так что щегольство это было вынужденным"²⁰⁷. Одним словом, одні одягалися так, як могли, іншим доводилося підганяти свій зовнішній вигляд "під пролетаря".

Одяг був своєрідним знаком, який мав підкреслити пролетарську сутність тих, кому вони належали. Відмінна від інших світських форм модель одягу мала вказати масовій свідомості на внутрішній зміст, на наявність відповідної знакової сутності у господарів цих речей. Але в дійсності одяг — знак не завжди відповідав їхньому внутрішньому змісту. І робітничо-селянські маси, які приходили на навчання, і представники "колишніх", в переважній своїй більшості не мали пристойного вбрання,

особливо це було характерним для першої половини 1920-х рр. Часто студенти ходили босими до морозів і носили одну й ту ж сорочку без зміни. А коли наставав час її випрати, то ситуація могла виникнути, як у студентські роки в Олександра Копиленка, коли він одного разу, незважаючи на спеку, був у шинелі, застебнутій на всі гапlickи. На пропозицію роздягнутися він "... одним махом розстебнув всі гапlickи на шинелі. Під шинелею, над захисним галіфе в товариша нічого не було, самий голий торс ... Гімнастюрку, розумієш, довелось віддати випрати разом із сорочкою..."²⁰⁸.

В гумористичних настановах студентам рекомендувалося одягати брюки лише у дні революційних свят і завжди мати з собою голку, нитку та інші предмети домашнього господарства, щоб у потрібну хвилину надати собі першу допомогу, оскільки постулат про те, що матерія не знищується, а лише змінює свою форму, дуже погано втішить, якщо ваші брюки розповзлися на сотні шматочків. "Здається нічого не відбулося — брюки лише отримали іншу форму, але настрої у студента обов'язково пропаде"²⁰⁹. В таких самонасмійках відбивалася страшна правда життя. Деякі студенти через свої злидні соромилися навіть роздягнутися. У своєму листі до наркома освіти України студент першого курсу Київського художнього інституту А. Максимов писав, що шинель свою він соромився скинути навіть серед своїх товаришів, "так как обнажил бы весь ужас грязи и обрывков лохмотьев, о белье конечно нечего и говорить. ... Увидев, что я остался совершенно без штанов, товарищ по институту дал мне свои старые брюки — так что теперь я почти франт, на человека похожу"²¹⁰.

Тяжке матеріальне становище, житлова криза, антисанітарія, в якій доводилось "гризти граніт науки" значній частині пролетарського студентства, та й відсутність бажання слідкувати за собою сформували характерну зовнішність цієї категорії молоді²¹¹. Про це досить часто писалося на сторінках тогочасної періодики, підкреслюючи, що хоч кожному студентові і відомі основи гігієни і санітарії, але, "на жаль, ці теоретичні знання в особистому житті студента знаходять дуже мале пристосування"²¹². Звичайно ж, не вся молодь погоджувалася з таким становищем. Можливо, вроджений потяг до охайності змушував протистояти загалу. У всякому разі, знаходилися студенти, які виділялися із загальної маси, хоч це було небезпечно, тому що відразу ж таких охрещували "інтелігентами".

Як відомо, до середини 1920-х років слова "інтелігенція" та "інтелігенти", хоч і вживалися у відношенні до всіх дореволюційних освічених кіл, які працювали на радянську владу, але несли в собі негативні смисли²¹³. Так, молодих безпартійних інтелігенток в періодиці величали "баришнями", на відміну від комсомолок, яких називали "дівчатами". "Баришні" і "дівча-

та" відрізнялися і за зовнішністю, перші були з довгим волоссям і мали бліде обличчя, а дівчата — підстрижені і рум'яні²¹⁴. Дітей інтелігентів, які, користуючись зв'язками батьків, вступають до ВНЗ, минаючи класовий набір, називали "жоржиками"²¹⁵. В середовищі пролетарських студентів з великою зневагою ставилися до того, що з зовнішнього боку нагадувало буржуазне минуле. Тому "барином" чи "інтелігентом" легко могли обізвати лише за те, що хтось скаже, що плювати "противно і некультурно", або висловить своє негативне ставлення до похабних анекдотів, які розповідалися в колі студентів в темному кутку інститутського коридору²¹⁶. Це був складний, вирішальний екзамен, де "учитывалось всё: умение виртуозно покрыть матом, ударить "по сапатке" (лицу), носить одежду по-пролетарски, соответственно есть, пить, курить ... Нужно познать, что грубость не порок, что насилие добродетель, и только тогда кандидат на высшее образование становится настоящей частицей материала, который пролетаризирует вузы"²¹⁷. Відповідним мав бути і лексикон студента: "Розговор пересыпался полублатными словечками, вроде "шамовка", "топать": это считалось обязательным комсомольским жаргоном"²¹⁸.

В молодіжному середовищі, як і в періодиці, точилися дискусії стосовно одягу, який дозволено чи навпаки носити пролетарському студенту. Багатьом дуже подобався стандартний для того часу одяг, оскільки вони і не мріяли про вишукані наряди, свідомо чи показово їх зневажаючи, бо, за словами Г. Косинки, на лисичку на плечах все ж таки приємно було подивитися²¹⁹. І аромат парфумів дурманів і відволікав від "марксистського напрямку", міг завести за декілька кварталів слідом за собою²²⁰ в той час, як комсомольський актив вирішував глобальні проблеми, як, наприклад: "... чи може комсомолец носити галстук і модні у середині 20-х років гостроносі черевики "джіммі" (капелюх рішуче відкидався, про нього не було й мови)"²²¹. А відомому поету М. Шеремету, який у кінці 1920-х рр. навчався у Київському ІНО, "комсомольський осередок навіть виніс догану за картатий джемпер", придбаний ним за перший гонорар²²². До краватки, як правило, ставились презирливо. Стосовно неї в тогочасній періодиці можна було часто зустріти різного роду "дискусії". Тривалий час її вважали "ознакою буржуазної ідеології", а в середовищі пролетарських студентів, як зазначалося вище, з великою зневагою ставилися до всього, що зовні було схоже на "буржуазне минуле". В одному із дописів говорилося, що дехто Глазов, колишній донецький шахтар, перейшовши із робітфаку до ВНЗ, придбав собі краватку. Це шокувало його друзів, які постійно його діставали: "Скажи, Глазов, почему ты носиш галстук, ведь это буржуазность?"²²³. І, незважаючи на те, що до кінця 1920-х рр. негативне ставлення до краватки було маже подоланим, в інститутах все ще піднімалося питання стосовно заборони студентам носити комірчики і краватки, а студенткам —

капелюхи. Наприклад, М. Борц було виключено із Харківського музично-драматичного інституту за "дискредитацію культпоходу" через те, що під час поїздки до Золочівського району вона одягла капелюх замість хустки, як було вказано і відмовлялася їсти з однієї миски з усіма учасниками цієї акції²²⁴. Не бажали змиритися з непролетарською зовнішністю однокурсники студента Київського політехнічного інституту Є. Лонського, який при вступі в документах, щоб не було зайвих підозр, наклеїв фото, де він був сфотографований по-робочому — в кепці набік, з розстебнутим коміром тощо, але згодом змінив "зовнішні атрибути пролетаря — кепу, подерті черевики та розхристаний комір ... на новенький форменний студентський кашкет, якого він здіймає тільки тоді, коли йде на студкомісію"²²⁵. Тому пролетарська частина курсу, зібравши 27 підписів під заявою до студкомісії, намагалася переконати її в тому, що інститут "готує шкідника для нашої промисловості"²²⁶. Є. Лонському двічі довелося побувати на прийомі в заступника Наркома освіти УСРР А. Приходька, де він клопотався про те, щоб його не лише поновили у складі студентів, а й перевели "до іншого вишу, бо тут не буде можливості вчитися"²²⁷.

Дещо відрізнялись від загальної маси студентів своїм зовнішнім виглядом і робітфаківці, на яких покладалися особливі надії у справі радянізації вищих навчальних закладів. Порівняно з іншими, вони забезпечувалися краще, поселялися у більш впорядковані гуртожитки, отримували, хоч і нерегулярно, одяг і талони на харчування. Тому сучасники відмічали, що серед них були чисто і акуратно одягнуті, як на ті часи студенти. Для них на швейних фабриках замовлялася спеціальна форма — гімнастёрка і брюки, відповідно до затвердженого Наркомосвітою зразка. Такий комплект виготовлявся із чорного або синього сукна і коштував 14 руб. 50 коп. "Гимнастёрка должна быть со стоящим отложным воротничком, двумя разрезными карманами на пуговице и поясом из основного материала с пряжкой; подкладка на манжетах, воротнике и карманах — чёрного нанбука; манжеты на двух пуговицах"²²⁸. Таку форму і білизну отримували не всі робітфаківці, її не вистачало, а жінкам взагалі її навіть не замовляли. Жінки і тут зазнавали дискримінації, незважаючи на всі декларації щодо турботи про них²²⁹. Проблеми жінки залишалися її власними проблемами і вирішувати їх вона мала сама. У кращому випадку, їм видавалося сукно для пошивки одягу.

Насторожене сприйняття станово-майнової знаковості костюма у перші роки непу призвело до того, що аскетизм і демократизм в одязі асоціювався з належністю до "трудових елементів", а модний вишуканий стиль сприймався як знак належності до минулих верхів суспільства²³⁰. Тому відійшла в минуле спеціальна студентська форма і кашкет, який у дожовтневі часи задовго до вступу у вищі школи намагалися придбати, а у

пролетарського студента він викликав особливу неприязнь²³¹. У стінах радянського ВНЗ модні речі носити стало небезпечно, у студентів через це могли виникнути проблеми. О. Фуголь наводить показовий факт, що на її однокурсницю Шепелеву відразу ж звернули увагу, коли вона зимою з'явилася у дуже красивій шубі: "Откуда у фельдшерицы из бедняков такая шуба. Пришлось ей ехать к себе на село и привезти оправдательный документ, в котором было записано, что "комбед командирует на учёбу Шепелеву... на врача, а так как у неё не было тёплой одежды, то комбед решил выдать из реквизированной одежды какого-то купца шубу". Вот так она и ходила в купеческой шубе 5 лет"²³². М. Москвін, якому двічі доводилося бути членом приймальної комісії, відмічав, що зовнішність відігравала досить важливу роль навіть при вступі до ВНЗ, впливаючи на рішення таких комісій: "Чем больше "пролетарски" Вы выглядите, чем грубее ваша речь и тупее ответы, тем больше шансов на то, что Вы будете допущены грызть гранит науки". "Грязная, расстёгнутая косоворотка, сбита на затылок кепка делают своё дело лучше, чем всякие удостоверения и свидетельства"²³³. Така поведінка, як правило, викликала систему комплектування ВНЗ, що віддавала перевагу абітурієнтам пролетарського типу і піддавала дискримінації представників інших соціальних верств населення. Тому зовнішній вигляд і документи, які засвідчували робітничо-селянське походження, механічно ставили абітурієнта в категорію обраних.

Цю істину швидко засвоїли представники заможніших верств населення, які за допомогою одягу і показово неохайної зовнішності намагалися не виділятися з загальної маси студентства, щоб не привертати до себе зайвої уваги. Ю. Юркевич, згадуючи свої студентські роки у Київському політехнічному інституті, писав, що у молоді протягом 1920-х рр. "держался стиль подчёркнутой небрежности в одежде, да и в поведении: это считалось доказательством пролетарского мировоззрения"²³⁴.

Не було потреби маскуватися лише дітям непманів, які мали право навчатися за досить високу плату. Якщо було чим платити, їх терпіли і навіть давали можливість закінчити ВНЗ. Але не завжди. Їх також виключали і навіть з останнього курсу, хоч це і вважалось недоцільним²³⁵. Це були представники так званої "золотої молоді". Їх було небагато, та й трималися в інституті вони, як правило, окремо. С. Олійник писав, що діти багатих непманів "з'являлися на лекції в бостонах, шовках, при золотих годинниках, у лакованих туфельках. Деяких привозили на заняття фаєтонами власні візники"²³⁶. Хоч взаємовідносини всередині студентської корпорації в різних ВНЗ складавалися по-своєму. В Одеському кооперативному технікумі, наприклад, ставлення "золотої молоді" до "деревенских мальчиков" було добрим, товариським,²³⁷ а у Київському ІНО ""непачі-аристократи" і "плебеї-селюки" не бачили одні одних і не віталися. Міські

панічі й панни говорили лише російською, а українською хіба що з обов'язку, та й то не дуже. "Селюки" — скрізь і всюди — українською"²³⁸.

Інша річ, діти "нетрудового елементу" — священиків, офіцерів, різних чиновників старого режиму. Як говорилося вище, їхня кількість у ВНЗ була значною і саме їм потрібно було як поведінкою, так і зовнішнім виглядом, постійно доводити або імітувати свою пролетарську сутність, щоб не бути вичищеними під час всіляких перевірок. Одні із них були дійсно прихильниками нового режиму і намагалися своєю життєвою позицією, громадською роботою це щоденно доводити. Так, член партії П. Конотопська, яка два роки проробила на селі, як вона сама писала в листі до секретаря ЦК КП(б)У: "Всі кампанії чи то допомоги, чи популяризації питань, скрізь я приймала участь. Викачка податків... нарешті головування в сільраді..." Але вчитися вона не мала права саме через соціальне походження — батьки її були торговцями. "Ну що мені за діло до них: в 1918 р. я їх покинула, зв'язку не маю, нарешті коли ж ми будемо судити "комуніста", а не його "соціальне походження"... Та невже я повинна боліти тим, що у мене батьки були торговці, а не радуватися тому, що я комуністка, капля великого, сильного?!"²³⁹. Але, як говорив М. Москвін "будь ты трижды революционером, но стоит тебе иметь "прошлое", тебя загоняют в тартарары, как только это обнаружится — чтобы помнил, да чтоб другие не забывали"²⁴⁰. От і доводилось таким студентам щоденно нівелювати свою соціальну диференціацію, використовуючи одяг для соціальної мімікрії.

Декому удаваний "пролетарський" вигляд допомагав без проблем закінчити навчальний заклад. Студентка Харківського медичного інституту В. Горохова згадує, що їхній староста Дінерштейн протягом всіх років навчання "ходил всегда обтрёпанный, а летом даже босиком, а как только закончил институт и получил место в клинике города Харькова, сразу явился в щегольском, с иголки, коверкотовом костюме-галифе, в хромовых шикарных сапогах. В модной тогда кожаной куртке. Сразу женился на однокурснице, также превратившуюся из Золушки в принцессу. Оказалось, и у того, и у другой были очень состоятельные родители. А нам осталось только широко открыть глаза от изумления"²⁴¹.

Подібні стратегії поведінки були характерними для того періоду не лише для вихідців із "колишніх". До мімікрії прибігали і пролетарські студенти, яким вдавалося поповнити свій бюджет достатніми заробітками чи із інших джерел і придбати більш респектабельний одяг, щоб не викликати зайвих розмов стосовно "міщанства" чи "інтелігентності" і не позбутися стипендії та інших пільг. Це протиріччя було підмічене сучасниками тих подій, наприклад, В. Підмогильний так описував зміни в образі пролетарського студента Степана Радченка: "Це була йому страшна морока, але цю нудну процедуру він невхильно пророблював, виходячи з

дому то вбогим студентом, то красним лектором і змінюючи відповідно до одяжі вираз свого обличчя, жести й ходу. Він був єдиний, але в двох іпостасях, з яких кожна мала свої окремі функції та завдання"²⁴².

З часом пролетарське студентство стало приділяти більше уваги своїй зовнішності. На думку О. Рожкова, пряма кореляція між типом одягу і соціально-класовою належністю до кінця 1920-х рр. поступово втрачала свою актуальність, на відміну від перших пореволюційних років, коли різке неприйняття моди вважалось знаком належності до нових соціальних груп²⁴³. Як образно говорив Г. Костюк: "Як Київ, після революційних руїн ставав спокійним, тихим, чистеньким, щоденно підметеним і помитим містом, так і студентські лави ставали упорядкованими, самодисциплінованими і спраглими знання"²⁴⁴. До кінця 1920-х рр. спроби модно одягатися перестали сприйматися як знак належності до "колишніх людей", сприяли цьому і дискусії на сторінках періодичних видань, і виступи радянських лідерів, і покращення побутових умов студентства. Тоді ж стали проявлятися і риси особливої, радянської респектабельності²⁴⁵. Але індивідуальності в цьому світі моди місця не було. Одноманітність одягу, як і його відсутність, нівелює відмінності між людьми, вони здаються сірою масою. Бути з усіма і бути як усі — залишалося єдиним способом вижити як в межах вузького студентського бюджету, так і в умовах тогочасної реальності.

Таким чином, єдино можливим студентом у радянській державі могла бути лише молода людина, яка походила із робітничо-селянського середовища чи із верств населення, які мали маргінальний статус при попередньому режимі і намагалися ототожнювати себе з "пролетаріатом". Цю категорію радянського дискурсу потрібно було пристосувати до своєї біографії, оскільки вона означала не реально існуючу статусну групу, що мала об'єктивні соціальні характеристики, а можливість представити себе в тій чи іншій якості. Вихідці із "соціально-ворожого" середовища, незважаючи на дискредитаційну політику у відношенні до них, вимушені були різними шляхами долати перешкоди на своєму шляху, у тому числі і для отримання вищої освіти. Розповсюдженим явищем стало приховування свого соціального походження шляхом отримання фальшивих документів. Тому у ВНЗ постійно залишалася значна частина цієї категорії молоді. Гарантіями успіху могли стати характерна зовнішність і стиль поведінки — мова, особливо майстерність оволодіння офіційним дискурсом, участь у громадському житті, різноманітних кампаніях тощо. Знакова сутність при цьому не завжди відповідала внутрішньому змісту, але вона повинна була постійно демонструвати оточенню саме революційну сутність нового студентства. Від майстерності маневрування часто залежали не лише успішність інтеграції в радянське суспільство, а й саме життя людини.